

Hadrianus:

Spaans bloed, Romeins burgerschap en liefde voor Athene.

Wendy Speksnijder, studentnummer 3704173

Cursus GE3V14054 - BA-scriptie Heilige plaatsen

Inhoudsopgave

	Pagina
1. Inleiding	3
2. Het Panhellenion	7
Organisatie en lidmaatschap	8
Religie en festivals	8
Tempel en/of raadszaal	10
Representatie van Hadrianus	11
3. Het Olympieion	13
Een tempel met een lange geschiedenis	13
Hadrianus en het Olympieion	14
De omgeving van het Olympieion	16
Representatie van Hadrianus	19
4. De Bibliotheek van Hadrianus	21
Was het wel een bibliotheek?	23
De omgeving van de bibliotheek van Hadrianus	25
Representatie van Hadrianus	27
5. Conclusie	29
Literatuurlijst	33

1. Inleiding

Deze scriptie is het resultaat van een onderzoek naar de visuele representatie van keizer Hadrianus en beperkt zich tot de stad Athene.

Publius Aelius Hadrianus, beter bekend als keizer Hadrianus, regeerde over het Romeinse Rijk in de eerste helft van de tweede eeuw na Christus, van 117 tot aan zijn dood in 138 en was één van de zogenaamde adoptiefkeizers. Het Romeinse Rijk was op dat moment op zijn hoogtepunt qua omvang. In tegenstelling tot zijn voorganger, neef en adoptievader Trajanus, koos Hadrianus tijdens zijn regeerperiode voor vrede, consolidatie en interne versterking. Een goed voorbeeld van een dergelijk interne versterkingsproject is de Muur van Hadrianus in Groot-Brittannië.¹

Hadrianus was afkomstig uit het huidige Andalusië in Spanje. Hij was in het bezit van het Romeins burgerrecht maar voelde zich het meest verbonden met de (Klassieke) Griekse wereld. Hadrianus had zijn opleiding in Athene genoten en bleef altijd een groot liefhebber van de Griekse kunst en cultuur (Philhelleen).² De spotnaam in zijn eigen tijd was *Graeculus*, wat vertaald kan worden als 'de kleine Griek' of 'Griekje'.³ Tijdens zijn regeerperiode bracht hij drie maal een bezoek aan zijn geliefde stad. Niet alleen in Athene liet hij gebouwen en monumenten plaatsen, ook elders in de Romeinse provincies en in de hoofdstad Rome verrijzen bouwwerken met een klassiek Grieks tintje.⁴ De tweede eeuw na Christus wordt wel aangeduid als de renaissance van de Griekse cultuur.

Het Romeinse Rijk van Hadrianus bestond uit meer dan veertig provincies en naar schatting zestig miljoen inwoners.⁵ De gebieden die onder Romeins bewind vielen hadden hun eigen politieke, religieuze en culturele geschiedenis en kenden hun eigen

¹ O. Hekster, *Romeinse Keizers. De macht van het imago*, (Amsterdam 2009) 113

² B.W. Henderson, *The Life and Principate of the Emperor Hadrian A.D. 76-138*, (Londen 1923) 105

³ M.T. Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, (New York 2000) 144

⁴ A. Ramage, *Romeinse Kunst. Van Romulus tot Constantijn*, (Keulen 1999) 180

⁵ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 3

tradities. De provincies werden bestuurd door lokale elite in samenwerking met afgevaardigden van de keizer. Er wordt aangenomen dat dit immense rijk, met aan het hoofd de keizer, werd bestuurd door plusminus 350 eliteambtenaren en verdedigd door ongeveer 350.000 tot 400.000 soldaten.⁶ De autoriteit van het Rijk lag te allen tijde bij de keizer, hij was persoonlijk verantwoordelijk voor de voorspoed en veiligheid van alle inwoners.

Essentieel voor het slagen van de taken als keizer was de cohesie, de onderlinge samenhang, van het rijk. De keizer had voor de uitoefening van de macht de steun van zijn onderdanen nodig. Zijn gedrag, zelfpresentatie en beeldvorming waren daardoor van wezenlijk belang. Olivier Hekster beschrijft in zijn boek *Romeinse Keizers. De macht van het Imago* uit 2009, hoe verschillende keizers, waaronder Hadrianus, worstelde nmet de verschillende verwachtingspatronen van de diverse groepen, waaruit de samenleving bestond. De soldaten hebben immers andere verwachtingen van de keizer dan bijvoorbeeld de senatoren in Rome of de elite uit de provincies. De keizer had een brede acceptatie nodig van de bevolking uit alle lagen en uit alle windstreken, om zichzelf aan de macht te kunnen handhaven. Voor de weergave van hun imago hadden de keizers verschillende mogelijkheden *c.q.* marketingmiddelen. Deze propaganda kwam onder andere tot uiting in inscripties, munten, standbeelden en portretten.

Ondanks zijn omstreden adoptie, werd Hadrianus in 117 gekozen tot keizer van het Romeinse Rijk.⁷ Na het verkrijgen van de macht was het aan Hadrianus de beurt om keuzes te maken op het gebied van marketing. Welke keuzes maakte Hadrianus uiteindelijk om zijn imago en daarmee ook zijn macht te representeren?

Gezien het tijdsbestek en de omvang van dit paper beperk ik mij tot de geliefde stad van Hadrianus, Athene. Het onderzoek wordt aan de hand van een drietal casussen opgezet. Er is een keuze gemaakt voor 1) het Panhellenion, een door Hadrianus ingestelde bond van Griekse stadstaten, 2) het Olympieion, de tempel van Zeus, het

⁶ Hekster, *Romeinse Keizers. De macht van het imago*, 13

⁷ Henderson, *The Life and Principate of the Emperor Hadrian A.D. 76-138*, 38

grootste bouwwerk van Hadrianus in Athene en 3) de bibliotheek van Hadrianus, een tweede groot publiek bouwproject in Athene.

De genoemde casussen worden uitgewerkt op basis van archeologische vondsten. Dit materiële erfgoed, zoals inscripties en (resten van) bouwwerken, wordt in dit onderzoek aangevuld met een drietal primaire, literaire bronnen.

Ten eerste de *Historia Augusta*, dit werk is nog altijd van een onbekende auteur en wordt gedateerd rond het einde van de vierde eeuw na Christus. Over de betrouwbaarheid van deze bron is veel discussie onder historici. Zeker omdat de onbekende auteur niet altijd bronnen van de dezelfde kwaliteit hanteert voor een gedegen overzichtswerk. Aangezien er niet veel feiten bekend zijn over dit werk en de auteur, is het lastig in te schatten waarom dit werk geschreven is. Mogelijk puur als overzichtswerk of toch als 'nep-documentaire' met weemoed naar de Romeinse hoogtijdagen zoals historicus Jona Lendering de bron heeft omschreven.⁸

De tweede literaire bron is het werk *Roman History* van Cassius Dio. Geïnspireerd door het werk van Thucydides schreef Cassius Dio, een Romeinse senator van Griekse afkomst, een overzichtswerk van de geschiedenis van Rome vanaf de stichting in 753 voor Christus tot en met het Rome van zijn tijd, begin derde eeuw na Christus. In boek 69 staat alles over de Hadrianus opgeschreven. Cassius Dio leefde niet in de tijd van Hadrianus maar zijn vader wel. Daarnaast verwijst hij ook op diverse plekken naar andere bronnen, derhalve wordt dit werk als redelijk betrouwbaar aangemerkt. Helaas is deze bron overgeleverd door een samenvatting van een monnik uit de elfde eeuw na Christus. Een samenvatting geeft in dit verband dan ook een persoonlijke selectie weer waardoor de bron nooit net zo betrouwbaar zal zijn als het origineel.⁹

⁸ J. Lendering, 'Inleiding Historia Augusta' http://www.livius.org/hi-hn/ha/hist_aug.html (16 juni 2015)

⁹ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 20

De derde en tevens laatste primaire bron is het werk van Pausanias *Description of Greece*. In deze reisgids beschrijft hij zijn eigen observaties tijdens zijn reis door Griekenland. Hij leefde van 115 tot 180 na Christus en was dan ook tijdgenoot van Hadrianus. Zijn werk is nog altijd van essentieel belang voor de archeologie van het Klassieke Griekenland en wordt aangemerkt als een betrouwbare bron.

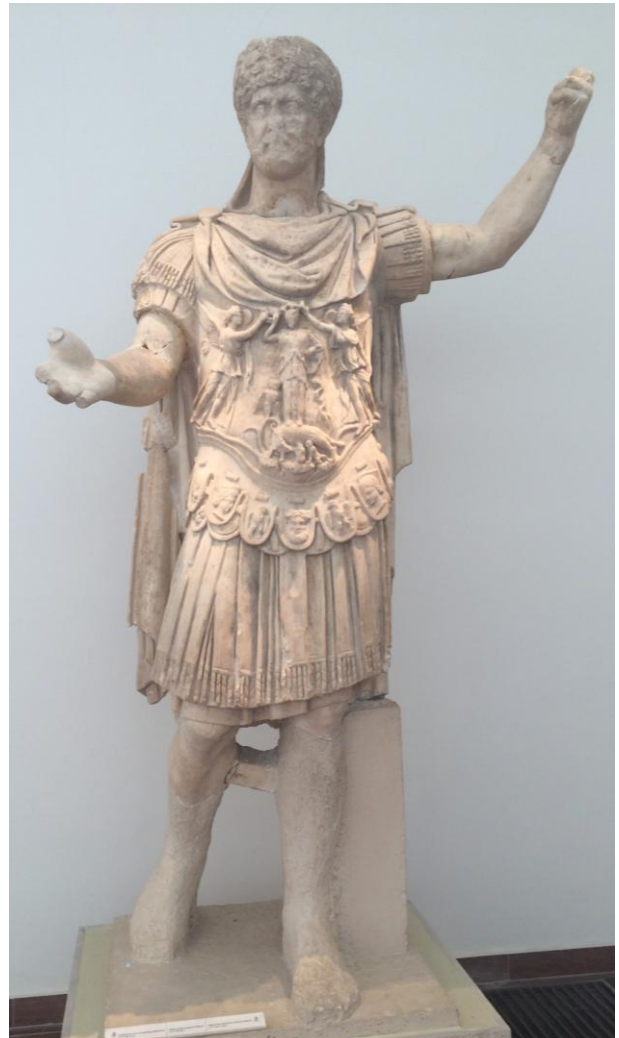
Naast de archeologische vondsten en de primaire, literaire bronnen wordt dit onderzoek ook gebaseerd op secundaire literatuur. Mary Boatwright zet in haar boek *Hadrian and the cities of the Roman Empire* uit 2000, haar onderzoek uiteen naar Hadrianus en zijn interactie met verschillende steden in het Romeinse Rijk. Olivier Hekster, hierboven reeds aangehaald, richt zijn onderzoek voornamelijk op de beeldvorming en de zelfpresentatie van de Romeinse keizers.

Beide onderzoeken geven een beeld van keizer Hadrianus, Waar Boatwright zich voornamelijk buigt over het materiële erfgoed van Hadrianus, gaat Hekster aan de slag met de beeldvorming uit de primaire, literaire bronnen. De twee onderzoeken zijn daardoor relevant voor dit paper en kunnen hierop een goede aanvulling geven.

2. Het Panhellenion

Hadrianus stak zijn voorkeur voor Athene niet onder stoelen of banken. Zijn staatsieportret in Griekenland was uitgerust met een afbeelding van de godin Athena, schutspatroon van de stad Athene, die gekroond wordt. De wolf van Rome kijkt toe bij de kroning.¹⁰ Daarnaast liet hij zichzelf, zoals een goed Atheens burger betaamt, afbeelden met een Griekse baard. Tijdens zijn bezoek aan de stad Athene in 131 – 132 richtte Hadrianus officieel het Panhellenion op. Het Panhellenion was een organisatie waarvan Griekse stadstaten lid werden. De naam zegt het al, panhelleens, voor alle Grieken. Het hoofdkantoor van deze bond was gevestigd in Athene.¹¹ Informatie over het Panhellenion komt voornamelijk uit gevonden inscripties.

Standbeeld van Hadrianus met een afbeelding van de kroning van Athena op zijn borst. De foto is gemaakt in het Archeologisch museum in Olympia.

¹⁰ J.M. Camp, *The Archaeology of Athens*, (London 2001) 199

¹¹ A.J. Spawforth and S. Walker, 'The World of the Panhellenion. I. Athens and Eleusis', *The Journal of Roman Studies*, Vol. 75 (1985), 78-104, 79

Organisatie en lidmaatschap

Aan het hoofd van de bond stond een bestuurder, een *archon*, die voor 4 jaar werd benoemd. Deze hoogste gezagdrager werd geassisteerd door een lagere bestuurder, een *antarchon*. Daarnaast bestond er een raad, *Synedrion*, met afgevaardigden van de lidstaten. De afgevaardigden werden gekozen door hun eigen stadstaat, op basis van restricties opgesteld door Hadrianus, en traden maximaal voor één jaar toe tot de raad. Een ander woord voor deze afgevaardigden was *Panhellenes*.¹² De achtentwintig stadstaten die lid waren van het Panhellenion waren afkomstig uit vijf Romeinse provincies.¹³ Hadrianus hield zich persoonlijk bezig met het toelaten van de stadstaten tot de bond. De toelating gebeurde op basis van een aantal criteria. Zo moest de stadstaat een goede verstandhouding hebben met Rome en van oorsprong Griekse voorvaderen hebben.¹⁴ Het Panhellenion kan beschouwd worden als een overlegorgaan tussen de Romeinse keizer en de Griekse stadstaten. Tevens zijn er inscripties gevonden die vermelden dat het Panhellenion werd gebruikt als rechtbank.¹⁵

Religie en festivals

Religie, cultuur en politiek waren in de Griekse wereld sterk met elkaar verweven. Het Panhellenion was hierop dan ook geen uitzondering. Het Panhellenion was religieus sterk verbonden aan de culten van Athene en Eleusis.¹⁶ De cultus van de bond werd gewijd aan Hadrianus Panhellenius, een duidelijke verering van de keizer. Daarnaast werd er vierjaarlijks een festival georganiseerd, de *Panhellenia*.¹⁷

¹² Spawforth and Walker, 'The World of the Panhellenion. I', 79

¹³ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 149

¹⁴ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 149

¹⁵ Spawforth and Walker, 'The World of the Panhellenion. I', 83

¹⁶ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 150

¹⁷ Spawforth and Walker, 'The World of the Panhellenion. I', 82

In totaal heeft Hadrianus Athene driemaal bezocht als keizer van het Romeinse Rijk, in 124 - 125, 128 - 129 en 131 – 132 na Christus. Voor zijn keizerschap was hij tussen 112 – 113 in Athene als Romeins magistraat in Athene gevestigd. Daarvoor was hij al in Athene geweest als student. Tijdens zijn bezoeken aan Athene heeft hij diverse malen deelgenomen aan de Mysteriën van Eleusis, een religieuze cultus met mysteriën rituelen. Gedurende zijn eerste bezoek aan Athene als keizer in 124 - 125 nam hij niet alleen deel aan de Mysteriën van Eleusis maar was hij ook aanwezig op het jaarlijkse Atheens festival voor Dionysos, de *Dionysia*.¹⁸

De vele jaarlijkse festivals uit de klassieke Griekse wereld waren nog altijd een onderdeel van het culturele leven. Deze tradities werden met een Philhelleen als keizer voortgezet en zelfs verder uitgebreid met drie nieuwe festivals.¹⁹ Volgens Kevin Clinton werden de klassieke rituelen rondom de Mysteriën van Eleusis nieuw leven ingeblazen door de komst van het Panhellenion.²⁰ Dit is niet verwonderlijk aangezien Eleusis van oudsher een panhelleens heiligdom was, in tegenstelling tot het heiligdom in Athene. Hadrianus liet een brug over de rivier Kephisos bouwen om de 'heilige' route, de verbinding tussen Athene en Eleusis, makkelijker te maken. Er zijn diverse inscripties gevonden in Eleusis van geschenken aan de cultus door de verschillende *Panhellenes*.²¹ Daarnaast zijn er net buiten het heiligdom van Eleusis twee replica's gevonden van de Boog van Hadrianus in Athene.²² De twee bogen in Eleusis dragen dezelfde inscriptie 'The Panhellenes to the two goddesses and to the emperor'.²³ Hieruit is op te maken dat de bogen zijn opgericht ter verering, votief geschenk, van de twee godinnen in Eleusis, Kore en Demeter, en van de keizer.

¹⁸ J. Morwood, *Hadrian*, (London 2013) 65

¹⁹ A.J.S. Spawforth, 'Agonistic Festivals in Roman Greece' in: S. Walker and A. Cameron, *The Greek Renaissance in the Roman Empire*, (London 1989), 193-197, 194

²⁰ K. Clinton, 'Hadrian's contribution to the renaissance of Eleusis', In: in: S. Walker and A. Cameron, *The Greek Renaissance in the Roman Empire*, (London 1989) 56-68, 57

²¹ Spawforth and Walker, 'The World of the Panhellenion I', 100

²² Spawforth and Walker, 'The World of the Panhellenion. I', 102

²³ Camp, *The Archaeology of Athens*, 210

Tempel en/of raadszaal

In de primaire, literaire bron *Roman History* van Cassius Dio staat 'He allowed the Greeks to build in his honour the shrine which was named the Panhellenium, and instituted a series of games in connection with it'²⁴ Pausanias schreef in zijn *Description of Greece* 'Hadrian constructed other buildings also for the Athenians: a temple of Hera and Zeus Pan[h]ellenios (Common to all Greeks)'²⁵ Beide auteurs geven aan dat er een heiligdom is gebouwd ten behoeve van het Panhellenion.

Ten zuiden van de tempel voor Zeus Olympios, het Olympieion, zijn tijdens een archeologische opgraving resten gevonden van een kleine tempel. De datering van deze tempel komt overeen met de andere bouwwerken van Hadrianus in dit gebied, tussen 131 en 137 na Christus.²⁶ Het heiligdom gebouwd in de Korinthische orde heeft fundamenteen en muren overeenkomstig met het Olympieion en de Bibliotheek van Hadrianus.²⁷ De rechthoekige tempel had een afmeting van 65 bij 45 meter en de ingang van zes meter breed was, zoals standaard bij Griekse tempels, gericht op het oosten.²⁸ Tot op heden is de tempel geïdentificeerd als het huis van de cultus van Hadrianus, wat beide literaire bronnen vermelden. In de tempel vond de cultus rondom Zeus Panhellenios en Hera plaats, waarbij Hadrianus gelijk gesteld werd aan Zeus en zijn vrouw Sabrina aan Hera.²⁹ Helaas is er geen definitief uitsluitsel of dit bouwwerk het centrum van de Panhellenioncultus was.

Ten westen van de Romeinse Agora, in de oosthoek van de Griekse Agora in Athene zijn fundamenteen gevonden van een gebouw uit de tijd van Hadrianus. De archeologische vondst werd in eerste instantie geïdentificeerd als het Pantheon, een tempel voor alle

²⁴ Cassius Dio *Roman History*, Boek 69 16.2

²⁵ Pausanias, *Description of Greece*, 1.18.9

²⁶ M. Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, (Athens 1971) 24

²⁷ Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, 24

²⁸ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 171

²⁹ Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, 24

goden. De identificatie is later enigszins aangepast, mogelijk was het een basilica, een vergaderzaal voor het Panhellenion.³⁰ Het historische debat omtrent deze vondst is nog altijd gaande. Het is aannemelijk dat er een vorm van verering van de cultus was binnen de raadszaal van de bond. Echter is het niet waarschijnlijk dat het heiligdom en de vergaderlocaties in één gebouw gevestigd waren.³¹

Tijdens het bezoek van Hadrianus aan Athene in 131 – 132 na Christus voor de officiële oprichting van het Panhellenion werd, tevens het Olympieion in gebruik genomen. Het Olympieion wordt besproken in hoofdstuk twee. Er wordt vanuit gegaan dat beide heiligdommen sterk met elkaar verbonden zijn, dit wordt tevens bevestigd door geografische ligging. Mogelijk is het Olympieion gebruikt als tijdelijk heiligdom voor de cultus van Hadrianus Panhellenius omdat de eigenlijke tempel nog niet voltooid was.³²

Representatie van Hadrianus

Het Panhellenion en de daar omheen gevormde cultus werden sterk geassocieerd met de keizerlijke macht en de verering ervan. De titel Hadrianus Panhellenius verwijst naar Hadrianus als de leider van het Panhellenion. De bond van en voor alle Grieken zoals de naam al aangeeft. Hadrianus representeert zichzelf hier als de aanvoerder van de Grieken. Het feit dat Hadrianus besluit het hoofdkwartier van de bond in Athene te plaatsen is bijna logisch te noemen gezien zijn affectie met de stad. Dit enthousiasme werd wederom onderstreept door op zijn staatsieportret, een marmeren beeld, de kroning van Athena te plaatsen.

Tot op heden zijn er meer dan honderd altaren in de Griekse wereld gevonden die zijn gewijd aan Hadrianus.³³ De meeste zijn afkomstig uit Athene. Een dergelijke hoeveelheid onderstreept de grootte van de cultus rondom Hadrianus in het oude

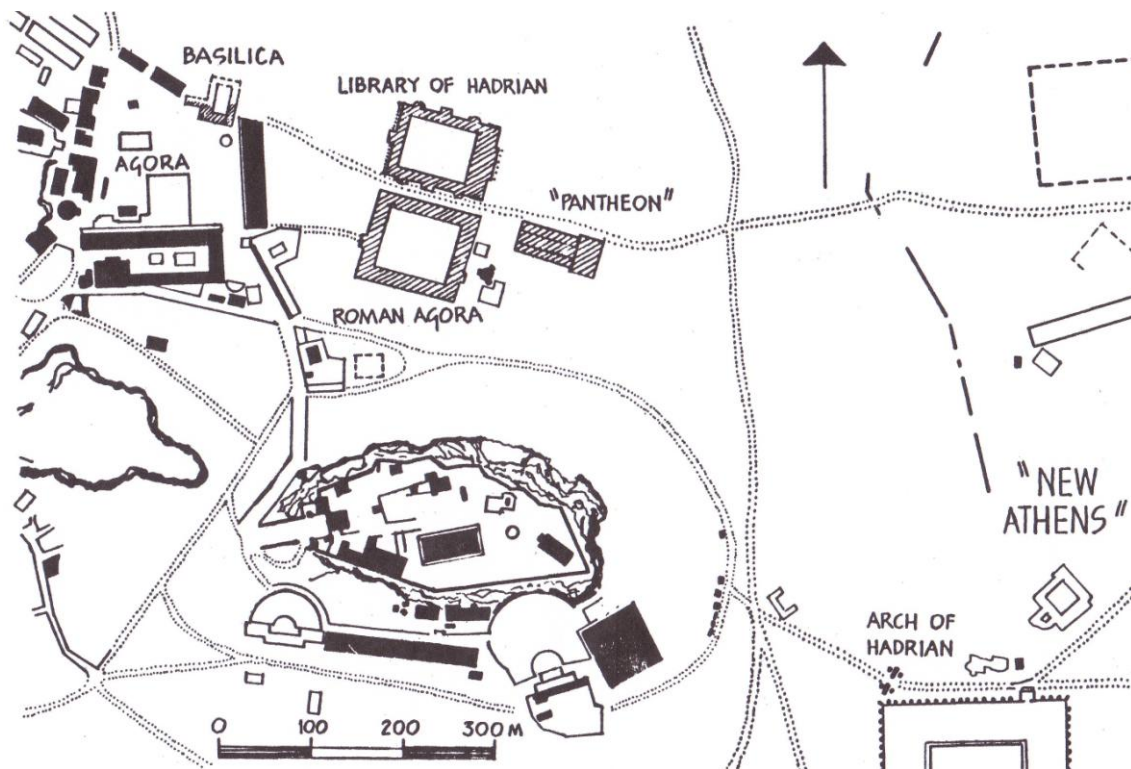
³⁰ Spawforth and Walker, 'The World of the Panhellenion. I', 97

³¹ Spawforth and Walker, 'The World of the Panhellenion. I', 98

³² A.S. Benjamin, 'The altars of Hadrian in Athens and Hadrian's Panhellenic Program', *Hesperia*, Vol. 32, No. 1 (1963), 57-86, 60

³³ Spawforth and Walker, 'The World of the Panhellenion. I', 93

Griekenland. De inscripties op deze altaren verwijzen naar Hadrianus Olympios, maar ook naar Hadrianus als oprichter en als verlosser.³⁴ De aanduiding van oprichter wordt in het licht van het Panhellenion geplaatst. Hadrianus was immers de grondlegger en leider van de bond. Helaas zijn geen van deze altaren *in situ* gevonden waardoor er hieruit niet kan worden afgeleid waar het centrum van de cultus van Hadrianus was gevestigd.³⁵

Overzicht van het Romeinse Athene. Afkomstig uit het artikel van M.T. Boatwright, 'Further Thoughts on Hadrianic Athens', *Hesperia*, Vol. 52, No. 2 (Apr. - Jun., 1983), 174

³⁴ Benjamin, 'The altars of Hadrian in Athens and Hadrian's Panhellenic Program', 60

³⁵ Benjamin, 'The altars of Hadrian in Athens and Hadrian's Panhellenic Program', 71

3. Het Olympieion

Het bekendste bouwwerk dat Hadrianus Athene heeft nagelaten is het Olympieion, een kolossale tempel gewijd aan Zeus Olympios, de oppergod van de Grieken. Vandaag de dag zijn de fundamenten nog zien en tevens staan er nog 15 zuilen overeind.

Een tempel met een lange geschiedenis

Het bouwproject was reeds begonnen onder de tiran Peisistratos, in de zesde eeuw voor Christus.³⁶ Op het moment dat de tirannie verdreven werd uit Athene, in 510 voor Christus, was de Dorische tempel nog niet voltooid.³⁷ De inwoners van Athene hebben deze werkzaamheden niet voortgezet. Waarom de handschoen niet is opgepakt door de Atheners had mogelijk te maken met de hoge bouwkosten voor het prestigieuze project. De tempel was 108 meter bij 41 meter, veruit het grootste heiligdom in de Griekse wereld voor deze tijd. De omvang van het bouwwerk was waarschijnlijk te groot voor die tijd. Tevens was de associatie met de tirannie een reden om dit bouwterrein definitief te verlaten.³⁸ Het is echter wel waarschijnlijk dat er culturele activiteiten plaatsvonden in het gebied van de tempel.³⁹

Pas in de Hellenistische tijd, omstreeks 174 na Christus, ondernam Antiochus IV Epiphanes actie om de bouw van de tempel te voltooien. Hij stelde de Romeinse architect Cossotius aan om de klus te klaren.⁴⁰ Voor het overgrote deel werd het oorspronkelijke plan van Peisistratos behouden. De aanpassingen van Dorische naar de Korinthische orde en het gebruik van Pentelisch marmer in plaats van het goedkopere kalksteen, waren de twee grootste veranderingen op het geheel.⁴¹ Het heiligdom werd met een dubbele rij zuilen aan de lange kant en drie rijen zuilen aan de korte kant

³⁶ R.E. Wycherley, 'The Olympieion at Athens' *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Vol 5, No 3 (Fall 1964), 161-179, 161

³⁷ Wycherley, 'The Olympieion at Athens', 166

³⁸ Wycherley, 'The Olympieion at Athens', 166

³⁹ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 152

⁴⁰ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 152

⁴¹ Wycherley, 'The Olympieion at Athens', 170

uitgerust. De korte zijde was voorzien van acht kolommen en de lange zijde van een twintigtal, hetgeen betekent dat er in totaal 104 zuilen van elke 17 meter hoog werden geplaatst.⁴² Ook Antiochus maakte de afbouw van de tempel niet mee. De mate waarin het bouwproject was gevorderd bij zijn dood geven de bronnen tegenstrijdige berichten.⁴³ Het was in ieder geval niet afgerond.

Hadrianus en het Olympieion

Hadrianus nam het initiatief voor de definitieve voltooiing van dit langlopende project tijdens zijn bezoek aan Athene in 124 – 125 na Christus.⁴⁴ Hadrianus liet daarnaast ook een muur om het heiligdom bouwen en liet het binnenterrein bestraten.⁴⁵ Het gebied rondom het Olympieion bestrijkt totaal ongeveer 207 bij 130 meter.⁴⁶ Aan de noordkant van het terrein werd een toegangspoort, *propylaia*, met vier Dorische kolommen geplaatst.⁴⁷

Een 3D impressie van een voltooid Olympieion, gezien vanaf het noordoosten. Op de voorgrond bevindt zich de toegangspoort.

De inwijding van de grootste Zeustempel ooit gebouwd vond plaats in 131 – 132 na Christus. Cassius Dio omschreef deze gebeurtenis als volgt ‘Hadrian completed the Olympieum at Athens, in which his own statue also stands, and dedicated there a

⁴² Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, 6

⁴³ Wycherley, ‘The Olympieion at Athens’, 170

⁴⁴ Morwood, *Hadrian*, 66

⁴⁵ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 152

⁴⁶ Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, 8

⁴⁷ Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, 8

serpent, which had been brought from India.⁴⁸ De slang uit India symboliseerde de omvang van het Romeinse Rijk.⁴⁹ De *Historia Augusta* stelt 'Finally, after his return to Rome from Africa, he immediately set out for the East, journeying by way of Athens. Here he dedicated the public works which he had begun in the city of the Athenians, such as the temple to Olympian Jupiter and an altar to himself'.⁵⁰ Hierbij moet opgemerkt worden dat de Griekse oppergod Zeus voor de Romeinen gelijk stond aan de oppergod Jupiter. Beide bronnen geven aan dat er naast de inwijding van de tempel ook blijk werd gegeven aan de verering van Hadrianus.

De *Description of Greece*, het werk van Pausanias, geeft hierover meer informatie. 'Before the entrance to the sanctuary of Olympian Zeus—Hadrian the Roman emperor dedicated the temple and the statue, one worth seeing, which in size exceeds all other statues save the colossi at Rhodes and Rome, and is made of ivory and gold with an artistic skill which is remarkable when the size is taken into account—before the entrance, I say, stand statues of Hadrian, two of Thasian stone, two of Egyptian. Before the pillars stand bronze statues which the Athenians call "colonies." The whole circumference of the precincts is about four stades, and they are full of statues; for every city has dedicated a likeness of the emperor Hadrian, and the Athenians have surpassed them in dedicating, behind the temple, the remarkable colossus.'⁵¹

Hadrianus laat een *chryselefantine* (van goud en ivoor) beeld plaatsen in het Olympieion, naar voorbeeld van Pheidias. De beroemde beeldhouwer en maker van de het beeld van Zeus in Olympia en het beeld van Athena in Athene.⁵² Voor de ingang van het heiligdom werden vier standbeelden van Hadrianus geplaatst, twee van Thassos marmer en twee Egyptische. Daarnaast stonden rondom de tempel meerdere

⁴⁸ Cassius Dio *Roman History*, Boek 69 16.1

⁴⁹ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 152

⁵⁰ *Historia Augusta* 'The life of Hadrian' 13.6

⁵¹ Pausanias, 'Description of Greece', 1.18.6

⁵² Morwood, *Hadrian*, 66

standbeelden van Hadrianus die waren geschonken door de stadstaten van het Panhellenion. Deze beelden werden door de Atheners *colonies* genoemd.⁵³ De stad Athene heeft, volgens Pausanias, een kolossaal standbeeld laten plaatsen achter de tempel. Het is waarschijnlijk dat de Atheners zich enorm trots voelden en euforisch waren over de voltooiing van deze tempel voor Zeus.⁵⁴ De liefde van Hadrianus voor Athene werd daarmee beantwoord.⁵⁵ Zoals eerder gezegd waren het Panhellenion en het Olympieion nauw met elkaar verbonden. De geschenken van de stadstaten bij de inwijding van het Olympieion bevestigen dit. Op sokkels van standbeelden zijn inscripties gevonden met de tekst Hadrianus Olympios. Een dergelijke uiting bekrachtigt het panhelleense karakter van het Olympieion.⁵⁶ Tevens komt hierin opnieuw de keizercultus, de verering van Hadrianus, naar voren.

De omgeving van het Olympieion

Het bouwprogramma van Hadrianus omvat niet alleen het ambitieuze tempelcomplex van Zeus Olympios. Rondom het Olympieion heeft Hadrianus meerdere bouwprojecten ontplooid. Niet alle archeologische vondsten worden hier besproken. Ten noorden van het Olympieion zijn resten gevonden van een rijk gedecoreerd Romeins badhuis gebouwd door Hadrianus. Het is één van de vele badhuizen die zijn gebouwd door de Romeinen in Athene, na de aanleg van verbeterde watervoorzieningen door Hadrianus.⁵⁷

⁵³ Benjamin, 'The altars of Hadrian in Athens and Hadrian's Panhellenic Program', 59

⁵⁴ Wycherley, 'The Olympieion at Athens', 175

⁵⁵ Camp, *The Archaeology of Athens*, 210

⁵⁶ Benjamin, 'The altars of Hadrian in Athens and Hadrian's Panhellenic Program', 59

⁵⁷ Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, 15

Aan de noordwest kant, net buiten de muren van het Olympieion, staat de Poort van Hadrianus. Een onderdoorgang gebouwd over de de (processie)weg naar het Olympieion. De poort is voltooid in dezelfde periode als het heiligdom.⁵⁸ Het is aannemelijk dat Hadrianus onder de boog is doorgegaan bij de inwijding van de tempel. De triomfboog heeft een drietal rechthoekige openingen aan de bovenkant, deze zijn gedecoreerd met Korinthische zuilen. De architectuur van de poort vertoont

meer overeenkomsten met bogen uit het oosten van het Romeinse Rijk dan met de traditionele Romeinse exemplaren.⁵⁹

Een foto van de Poort van Hadrianus in Athene anno 2015.

Op de architraven aan beide kanten zijn inscripties te lezen. Aan de kant van de Acropolis, de westkant, staat 'This is Athens, the former (or ancient) city of

Theseus'. Op de andere kant, de oostkant, staat 'This is Athens, the city of Hadrian and not of Theseus'.⁶⁰ Onder historici bestaan er verschillende interpretaties van deze inscripties. Mogelijk werd de poort gezien als een scheiding tussen het oude en het nieuwe gedeelte van de stad Athene.⁶¹ In dat geval heeft de inscriptie naast een visuele waarschijnlijk ook een psychische betekenis en kan het geïnterpreteerd worden als een nieuw beginpunt voor de stad.⁶² Professor C.P. Jones stelt dat de gevonden teksten

⁵⁸ Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, 18

⁵⁹ A. Adams, 'The arch of Hadrian at Athens', in: S. Walker and A. Cameron, *The Greek Renaissance in the Roman Empire*, (London 1989) 10-16, 12

⁶⁰ Camp, *The Archaeology of Athens*, 201

⁶¹ Adams, 'The arch of Hadrian at Athens', 10

⁶² Camp, *The Archaeology of Athens*, 201

geen verwijzingen zijn naar de markering tussen het oude en nieuwe Athene. Maar dat deze inscripties aangeven dat Theseus, de mythologische stichter van Athene, vervangen werd door Hadrianus, de schepper van het nieuwe Athene.⁶³ Tevens voegt Jones er aan toe dat de plaats van de Poort zeer bewust is gekozen, aangezien het epigraaf waarin Hadrianus wordt genoemd uitkijkt op het Olympieion, zijn meest prestigieuze project in Athene.⁶⁴ Uit beide interpretaties kan opgemaakt worden dat de triomfboog, als eerbetoon aan Hadrianus, een scheidingslijn trekt en een nieuw begin benadrukt. Aan de andere kant gaat een dergelijke opvatting mogelijk te ver. Het Olympieion is een goed voorbeeld van het feit dat oud en nieuwe prima samengaan. Boatwright concludeert 'The completion of the Olympieion, like its innumerable statues to Hadrian, wove the Athenian past together with the present of other Greek cities under Roman rule and with the emperor Hadrian.'⁶⁵

Over de opdracht voor de totstandkoming van de Poort van Hadrianus bestaat geen bewijs⁶⁶. Het oprichten van triomfbogen werd nooit gedaan in opdracht van de keizer maar door derden, zoals de senaat in Rome of door een volk in de provincies.⁶⁷ Er wordt derhalve vanuit gegaan dat de Atheners dit eerbetoon hebben opgericht voor Hadrianus. De poort toont bouwkundige overeenkomsten met andere bouwwerken die gedateerd kunnen worden in dezelfde tijd als het overgrote deel van Hadrianus zijn bouwprogramma in Athene.⁶⁸ Mogelijk heeft hij toch zelf de poort laten plaatsen als grensafscheiding voor zijn nieuwe stadsdeel. De *Historia Augusta* stelt 'Though he cared nothing for inscriptions on his public works, he gave the name of Hadrianopolis to many cities, as, for example, even to Carthage and a section of Athens'.⁶⁹ Deze vraag

⁶³ Adams, 'The arch of Hadrian at Athens', 11

⁶⁴ Adams, 'The arch of Hadrian at Athens', 14

⁶⁵ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 153

⁶⁶ Camp, *The Archaeology of Athens*, 201

⁶⁷ Adams, 'The arch of Hadrian at Athens', 15

⁶⁸ Adams, 'The arch of Hadrian at Athens', 15

⁶⁹ *Historia Augusta* 'The life of Hadrian' 20.4

en de vraag waarom de inwoners van Athene, in het geval dat zij de opdracht hebben gegeven, niet zijn volledige keizerlijke titels hebben geplaatst, blijven tot nu toe onbeantwoord.⁷⁰ Adams concludeert 'The arch of Hadrian at Athens, Roman in origin, eastern in form and symbolism, Greek in material and setting, is a product of that world.'⁷¹

Representatie van Hadrianus

Net als bij het Panhellenion zijn er nog veel vragen die wachten om onderzocht te worden. Dat er op de binnenplaats van het Olympieion en in het gebied daaromheen voldoende representatie van Hadrianus aanwezig was kan worden vastgesteld op basis van de bronnen en de gevonden inscripties. De bouwwerken afkomstig uit zijn bouwprogramma, de beelden die hij van zichzelf laat plaatsen, de geschenken in de vorm van standbeelden van Griekse steden en het, met zijn goedvinding geplaatste, heiligdom voor Zeus (lees Hadrianus) Panhellenios en Hera. Marketingmiddelen genoeg om zichzelf te profileren. De vereenzelviging van Hadrianus met de verschillende goden, maar vooral de acceptatie van de Grieken over deze gelijkstelling, geeft de populariteit van Hadrianus aan. Of de acceptatie alom gedragen werd kan nooit vastgesteld worden op basis van de aanwezige bronnen. De vereringen en bovenal investeringen van de Atheners, maar ook de andere Grieken, doen veronderstellen dat Romeinse keizer Hadrianus aanzien genoot.

In het bouwprogramma van Hadrianus in Athene komen diverse bouwstijlen naar voren, waaronder Romeinse, Griekse maar ook Hellenistische elementen. Zoals besproken bij de Poort van Hadrianus. De mix van stijlen, elementen en materialen kunnen geassocieerd worden met de achterliggende gedachte van het Panhellenion,

⁷⁰ Camp, *The Archaeology of Athens*, 201

⁷¹ Adams, 'The arch of Hadrian at Athens', 15

het verbinden van de verschillende gebieden in het rijk.⁷² Het gebruik van de slang tijdens de inwijding van het Olympieion is van deze verbinding ook een voorbeeld.

Over de verbondenheid tussen het Panhellenion en het Olympieion stelt Dietrich Willers dat deze connectie door Hadrianus werd gebruik als instrument voor zijn politiek van de eenwording van zijn rijk.⁷³ Beide werden ingezet voor de keizerlijke cultus. Het Olympieion was het centrum van zijn bouwprogramma en het nieuwe Athene. Het Panhellenion werd het centrale punt van de Griekse wereld in het Romeinse Rijk.

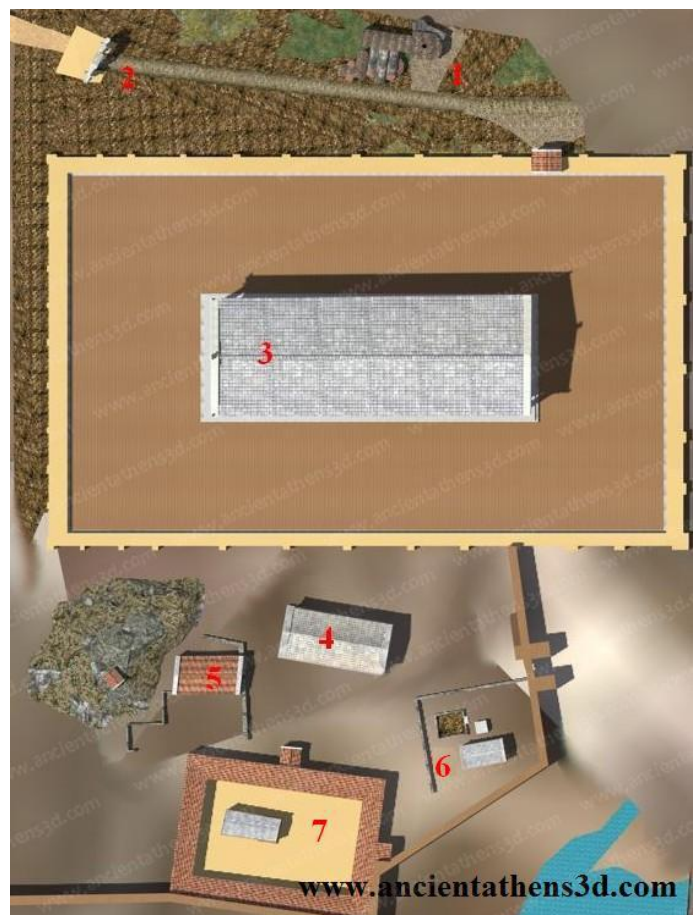
Overzicht van het Olympieion en de omgeving.

#1 Romeins Badhuis

#2 Poort van Hadrianus

#3 Olympieion

#7 Tempel voor Zeus (Hadrianus) Panhellenios

⁷² Spawforth and Walker, 'The World of the Panhellenion. I', 93

⁷³ D. Willers, 'The redesigning of Athens under Hadrian', in: S. Walker and A. Cameron, *The Greek Renaissance in the Roman Empire*, (London 1989), 9, 9

4. De Bibliotheek van Hadrianus

Ten noorden van de Romeinse Agora in Athene is een gebouw gesitueerd dat bekend staat als de bibliotheek van Hadrianus. Het pand is een combinatie van Romeinse, Hellenistische en Griekse elementen en werd voltooid tussen 131 en 132 na Christus.⁷⁴ Het resultaat heeft Hadrianus, net als de andere publieke gebouwen, waargenomen tijdens zijn bezoek aan Athene.⁷⁵ Pausanias schreef 'Hadrian constructed other buildings also for the Athenians: ... and, most famous of all, a hundred pillars of Phrygian marble. The walls too are constructed of the same material as the cloisters. And there are rooms there adorned with a gilded roof and with alabaster stone, as well as with statues and paintings. In them are kept books.'⁷⁶

Een 3D impressie van de Bibliotheek van Hadrianus.

Aan de westelijke kant van het gebouw was door middel van zes treden het bordes van de monumentale ingang te bereiken. Op dit bordes bevonden zich vier Korinthische zuilen van marmer, geïmporteerd uit Klein Azië.⁷⁷ Nog maar één van deze zuilen staat vandaag de dag op de oorspronkelijke plaats. De voorgevel, het bordes ligt in het midden, is opgetrokken uit Pentelisch marmer. Voor deze gevel staan aan beide kanten van het bordes zeven Korinthische zuilen. Deze zuilen ondersteunen onder andere een architraaf en een fries.⁷⁸ Het noordelijke gedeelte van de westelijke buitenmuur heeft

⁷⁴ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 154

⁷⁵ Morwood, *Hadrian*, 66

⁷⁶ Pausanias, 'Description of Greece', 1.18.9

⁷⁷ Camp, *The Archaeology of Athens*, 202

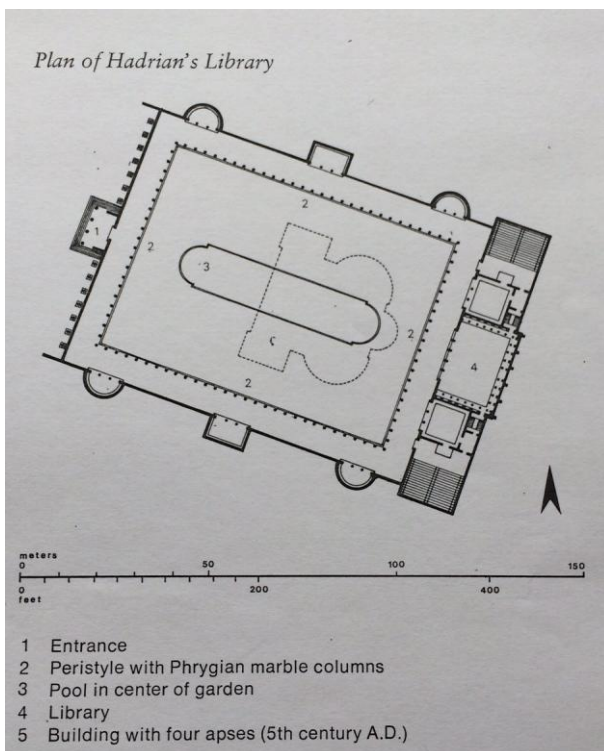
⁷⁸ Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, 44

de tand des tijds doorstaan en is nog altijd zichtbaar. De overige drie buitenmuren zijn van mindere kwaliteit, namelijk van poreus kalksteen.⁷⁹

Kijkend naar de blauwdruk van de bibliotheek valt meteen het rechthoekig peristilium op, een open binnenplaats omgeven door zuilenrijen. En dergelijke bouwstijl is onder andere terug te vinden in de villa's in Pompeii maar doet ook enigszins denken aan een Romeins Forum. De totale afmetingen van het gebouw zijn 90 bij 125 meter en die van de binnenplaats is 60 bij 82 meter. De zuilen langs de binnenplaats, honderd stuks volgens Pausanias' beschrijving, waren gemaakt van *Phrygian* steen. Uit archeologisch onderzoek van het marmeren stylobaat is gebleken dat deze waarneming van

Pausanias waar kan zijn, dertig stuks aan de lange kanten en tweeëntwintig aan de korte zijden van de binnenplaats.⁸⁰

De binnenmuren van het peristilium waren gefingeerd met gekleurd marmer. In het midden van de binnenplaats lag een tuin met een waterbassin met een afmeting van 13 bij 58 meter.⁸¹

Een plattegrond van de Bibliotheek van Hadrianus. Afkomstig uit: M. Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, 43

Zowel de noordelijke als de zuidelijke buitenmuur had in het midden een rechthoekige uitstulping, met aan weerskanten daarvan twee ronde uitstulpingen (exedrae). De oostelijke (achterkant) zijde van het complex bevat vijf kamers. Deze kamers waren ook

⁷⁹ Camp, *The Archaeology of Athens*, 202

⁸⁰ Camp, *The Archaeology of Athens*, 202

⁸¹ Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, 44

gedecoreerd met gekleurde marmer. De grootste, middelste kamer was de daadwerkelijke bibliotheek, de plaats waar de klassieke werken lagen opgeslagen. Pausanias merkt hierover op dat het plafond in de bibliotheek van goud was. Twee kleine kamers werden waarschijnlijk gebruikt als archief en andere administratieve doeleinden. In de twee ruimten gelegen in de hoeken van het gebouw stonden stenen banken. Hiervan wordt aangenomen dat het studie- en leesruimten waren. Ook tussen de zuilen rondom het waterbassin was plaats om te lezen en voor onderricht en filosofische discussies.⁸²

Was het wel een bibliotheek?

De huidige naam 'Bibliotheek van Hadrianus' heeft het bouwwerk ontvangen op basis van de passage uit het werk van Pausanias, hierboven geciteerd. Over de oorspronkelijke (echte) functie van het monument geven de bronnen geen uitsluitend. De historici hebben ook geen eenduidig antwoord, het debat hieromtrent gaat nog voort.

De oppervlakte van het gebouw werd voor tweederde ingenomen door de centrale plaats, waar onder andere onderwijs werd gegeven. In verhouding van het geheel was er maar een klein ruimte ingericht voor het opslaan van de boeken.⁸³ De naam bibliotheek dekt derhalve niet de lading. Het complex kan beter gezien worden als een multifunctioneel centrum. Waarschijnlijk had Hadrianus aanvankelijk meer een educatieve functie voor het gebouw in gedachten en als aanvulling daarop fungeerde het als opslagplaats voor het literaire erfgoed.⁸⁴ De bibliotheek in Athene wordt wel vergeleken met een Hellenistische gymnasium, deze functioneerden als educatief, cultureel en sociale centrum. Op sommige andere plaatsen in het rijk werd het gymnasium tevens gebruikt voor de verering van de leider.⁸⁵ Hadrianus was een

⁸² Camp, *The Archaeology of Athens*, 203

⁸³ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 155

⁸⁴ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 157

⁸⁵ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 156

voorzitter van intellectuele zaken. In de *Historia Augusta* staat 'In poetry and in letters Hadrian was greatly interested. In arithmetic, geometry, and painting he was very expert. Of his knowledge of flute-playing and singing he even boasted openly. He ran to excess in the gratification of his desires, and wrote much verse about the subjects of his passion. He composed love-poems too.'⁸⁶

Een andere stroming in het historische debat ziet in de bibliotheek een gelijkenis met de Romeinse keizerlijk fora in Rome. Zoals eerder aangegeven zijn in de vormgeving van de bibliotheek overeenkomsten met een keizerlijk forum zichtbaar. Deze fora waren meestal gedecoreerd met een tuin, een waterbassin, beelden en kunstvoorwerpen.⁸⁷ Daarnaast was de binnenplaats van de fora afgesloten voor vervoer en was handel niet toegestaan, dit waren de grootste verschillen tussen een keizerlijk en een 'standaard' Romeins forum. Een keizerlijk forum had onder andere een literaire c.q. educatieve functie en een propagandistische functie.⁸⁸ De genoemde kenmerken komen overeen met het complex van Hadrianus in Athene. Het is niet ondenkbaar dat Hadrianus een keizerlijk forum wilde plaatsen in de culturele hoofdstad, zijn geliefde Athene, van zijn Romeinse Rijk.⁸⁹

Naast de fora in Rome toont de Bibliotheek van Hadrianus opvallende overeenkomsten met het Traianeum, een monument in de plaats Italica gelegen in Spanje.⁹⁰ Hadrianus was afkomstig uit Italica. Cassius Dio stelt dat Hadrianus, in zijn rol als keizer, nooit in Italica is geweest maar 'he showed it great honour and bestowed many splendid gifts upon it.'⁹¹ In de geboorteplaats van Hadrianus en ook van zijn voorganger Trajanus, liet

⁸⁶ *Historia Augusta* 'The life of Hadrian' 14.8-9

⁸⁷ A. Karivieri, 'The so-called Library of Hadrian and the tetraconch Church in Athens', in: P. Castrén, *Post-Herulian Athens aspects of life and culture in Athens A.D. 267-529*, (Helsinki 1994), 89-113, 93

⁸⁸ Karivieri, 'The so-called Library of Hadrian and the tetraconch Church in Athens', 94

⁸⁹ Karivieri, 'The so-called Library of Hadrian and the tetraconch Church in Athens', 94

⁹⁰ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 164

⁹¹ Cassius Dio *Roman History*, Book 69 10.1

hij een nieuw stadsdeel bouwen inclusief monumentale publieke gebouwen en een enorm amfitheater.⁹² Het complex genaamd Traianeum is opgraven in de beginjaren van de tachtig van de twintigste eeuw. In het gebouw komt een mix van verschillende bouwstijlen, materialen en decoraties naar voren. De combinatie van de Romeinse, Hellenistische en Griekse elementen vertonen grote overeenkomsten met de bibliotheek en andere gebouwen in Athene.⁹³ Boatwright stelt 'the physical transformation of Italica from a provincial town like many others into a glorious city showcasing Greco-Roman art en architecture reveals the confidence of Rome's cities at this period.'⁹⁴ De afmetingen van de constructie zijn ongeveer 80 bij 108 meter en komt qua vorm overeen met die van de bibliotheek.⁹⁵ De functie van het Traianeum wordt op basis van inscripties geïdentificeerd als centrum voor de keizerlijke cultus.⁹⁶ Hiermee wordt de functie van de 'bibliotheek' als keizerlijk forum opnieuw bevestigd.⁹⁷

De omgeving van de Bibliotheek van Hadrianus

Ten zuiden en direct parallel aan de bibliotheek is de Romeinse agora gesitueerd. De agora was de commerciële marktplaats van de stad. De overeenkomsten tussen de agora en de bibliotheek zijn groot, zowel qua vorm, als qua afmeting en architectuur.⁹⁸ Het project voor het bouwen van een marktplaats was reeds begonnen onder leiding van Julius Caesar en werd pas voltooid onder leiding van keizer Augustus. Uit gevonden inscripties op de agora is op te maken dat Hadrianus verantwoordelijk was voor diverse renovaties van de marktplaats. Hadrianus heeft onder andere de volledige binnenplaats opnieuw laten bestraten met marmer.⁹⁹ Daarnaast zijn er inscripties

⁹² Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 162

⁹³ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 165

⁹⁴ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 167

⁹⁵ Karivieri, 'The so-called Library of Hadrian and the tetraconch Church in Athens', 96

⁹⁶ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 166

⁹⁷ Karivieri, 'The so-called Library of Hadrian and the tetraconch Church in Athens', 96

⁹⁸ M.T. Boatwright, 'Further Thoughts on Hadrianic Athens', *Hesperia*, Vol. 52, No. 2 (Apr. - Jun., 1983) 173 – 176, 173

⁹⁹ Boatwright, 'Further Thoughts on Hadrianic Athens', 173

gevonden van de reguleringen voor de verkoop van olijfolie, opgelegd door Hadrianus.¹⁰⁰

Ten oosten van de bibliotheek en de Romeinse Agora zijn archeologische resten geïdentificeerd als het Pantheon, een tempel voor alle goden.¹⁰¹ Pausanias noemt dit heiligdom als één van de bouwwerken van Hadrianus in Athene. 'Hadrian constructed other buildings also for the Athenians: ... a sanctuary common to all the gods.'¹⁰² Het totale beeld van de tempel is niet bekend doordat deze (nog) niet compleet is opgegraven. Op de plek staan nu moderne gebouwen. Het heiligdom is, evenals de basilica besproken in hoofdstuk één, vermoedelijk gebouwd op de fundamenten van Hellenistische en vroeg Romeinse gebouwen.¹⁰³ De gevonden stukken van de muur zijn voorzien van elementen die overeenkomen met andere bouwwerken uit het bouwprogramma van Hadrianus.¹⁰⁴ Gezien de informatie die tot nu toe bekend is, is het aannemelijk dat het een groot gebouw betreft van ongeveer 64 bij 40 meter,¹⁰⁵ waarschijnlijk groter dan het Parthenon op de Akropolis.¹⁰⁶

De combinatie van de besproken gebouwen toont grote overeenkomsten met het bouwproject van Trajanus in Rome. Trajanus liet onder andere een bibliotheek, een marktplaats, een basilica en een forum samen met een zuil en een tempel oprichten. Bij elkaar genomen kunnen deze gebouwen gezien worden als een cultureel, commercieel en religieus centrum.¹⁰⁷ De agora, de bibliotheek, de basilica en de tempel, opgericht door Hadrianus, geven eenzelfde karakter in Athene. Als de tempel

¹⁰⁰ Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, 61

¹⁰¹ Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, 40

¹⁰² Pausanias, 'Description of Greece', 1.18.9

¹⁰³ Boatwright, 'Further Thoughts on Hadrianic Athens', 175

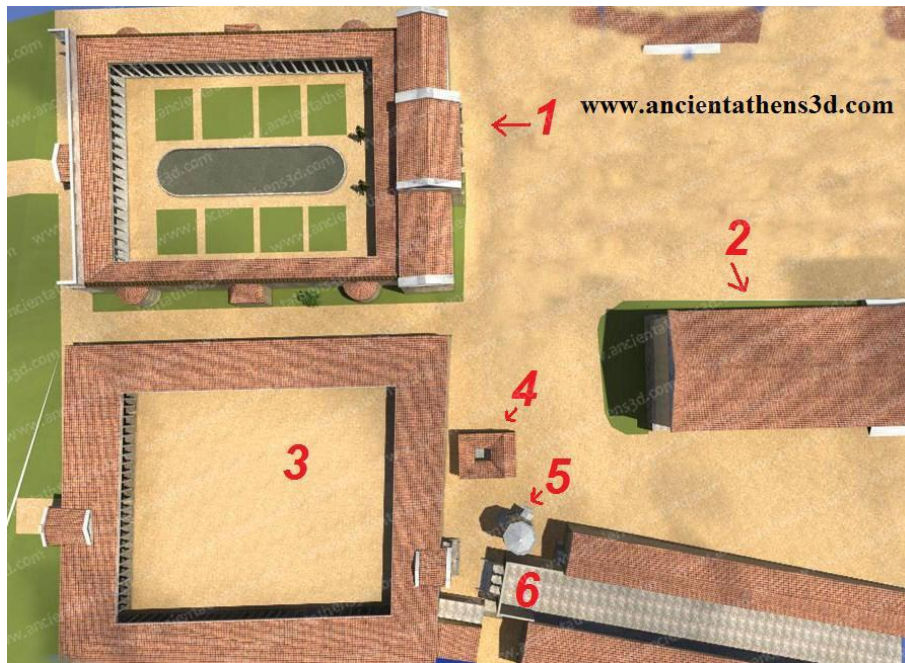
¹⁰⁴ Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, 44

¹⁰⁵ Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, 169

¹⁰⁶ Sarla, *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, 44

¹⁰⁷ Boatwright, 'Further Thoughts on Hadrianic Athens', 175

beschouwd wordt als onderdeel van dit centrum is het overbodig om een keizerlijke cultus of een vorm van verering binnen de muren van de bibliotheek te plaatsen.¹⁰⁸ Hiermee wordt de aanname dat de bibliotheek heeft gefungeerd als een keizerlijk forum ontkracht. Daarmee is niet gezegd dat het sec gebruikt werd als bibliotheek.

Een overzicht van de Bibliotheek van Hadrianus en de omgeving.

1 Bibliotheek van Hadrianus

#2 Pantheon

3 Romeinse Agora

Representatie van Hadrianus

De karakteriseerde kenmerken, de mix van stijlen, die het bouwprogramma van Hadrianus markeerde waren ook aanwezig in de gebouwen die besproken worden in dit hoofdstuk. De elementen om het westen en oosten met elkaar te verbinden en een eenheid te vormen in het rijk waren aanwezig. Bij de opgravingen in Italica in het huidige Spanje zijn dezelfde ingrediënten voor de bouwwerken naar voren gekomen als in andere delen van rijk. Daarbij dient opgemerkt te worden dat de lokale bouwtradities wel herkenbaar bleven voor de bevolking. Dit geeft goed weer dat

¹⁰⁸ Boatwright, 'Further Thoughts on Hadrianic Athens', 175

Hadrianus hierin één lijn trok maar aan de andere kant zijn eigen idee en smaak uitdroeg. Niet alleen Athene en Italica, maar vele steden in het Romeinse Rijk onder Hadrianus ondergingen een metamorfose en floreerden bij zijn politiek van vrede, consolidatie en interne versterking.

De monumenten in Athene tonen sterke overeenkomsten met het bouwprogramma van Trajanus in Rome, de adoptievader van Hadrianus. De tempel, de bibliotheek, de agora en de basilica vormen een centrum voor het openbare leven in de stad. Dit wordt bekrachtigd door de gekozen locatie van de panden, te midden van het traditionele Atheense stadsleven. Zodoende konden de Atheners niet om de Romeinse aanwezigheid heen.¹⁰⁹ Het werd letterlijk en figuurlijk een onderdeel van hun dagelijkse leven.

Over de functie en het gebruik van de zogenaamde bibliotheek is het laatste wetenschappelijke onderzoek nog niet gedaan. Er bestaan nog veel onopgehelderde vragen, open eindjes en tegenstrijdige bewijzen. De omschrijving van een multifunctioneel en cultureel centrum volstaat voorlopig.

¹⁰⁹ Boatwright, 'Further Thoughts on Hadrianic Athens', 176

5. Conclusie

De recent verschenen biografie over het leven van keizer Hadrianus van Anthony Everitt heeft als ondertitel *De rusteloze keizer*. Die rusteloosheid komt voornamelijk tot uiting in zijn reizen. Hadrianus was in totaal eenentwintig jaar aan de macht en zeker de helft van deze tijd was hij onderweg, reizend door zijn rijk.¹¹⁰ Op basis van gevonden munten kunnen zijn reizen van 121 tot 125, 128 tot 132 en 134 tot 136 na Christus grotendeels gereconstrueerd worden.¹¹¹ Door zijn afwezigheid in Rome benadrukte hij het belang van de provincies. 'Hadrian travelled through one province after another, visiting the various regions and cities and inspecting all the garrisons and forts. Some of these he removed to more desirable places, some he abolished, and he also established some new ones. He personally viewed and investigated absolutely everything, not merely the usual appurtenances of camps, such as weapons, engines, trenches, ramparts and palisades, but also the private affairs of every one, but of the men serving in the ranks and of the officers themselves, — their lives, their quarters and their habits, — and he reformed and corrected in many cases practices and arrangements for living that had become too luxurious.'¹¹² Cassius Dio geeft hiermee aan dat Hadrianus interesse toonde en aandacht schonk aan de soldaten in het gehele rijk. Hij was daarmee zichtbaar aanwezig. Zijn reizen waren niet alleen bedoeld voor militaire inspecties. De rusteloze Hadrianus bewoog zich ook als toerist door zijn rijk.¹¹³ Een voorbeeld hiervan is de deelname aan de Mysteriën van Eleusis en de festivals in Athene. Met zijn deelname aan deze Mysteriën trad hij in de voetsporen van keizer Augustus, de enige leider van het Romeinse Rijk voor Hadrianus die ook heeft deelgenomen aan deze rituelen.¹¹⁴

¹¹⁰ Hekster, *Romeinse Keizers. De macht van het imago*, 108

¹¹¹ Ramage, *Romeinse Kunst. Van Romulus tot Constantijn*, 193

¹¹² Cassius Dio *Roman History*, Book 69 9. 1-2

¹¹³ Hekster, *Romeinse Keizers. De macht van het imago*, 108

¹¹⁴ Morwood, *Hadrian*, 66

Hadrianus kan door zijn afkomst uit de Romeinse kolonie Hispania Baetica zelf omschreven worden als provinciaals.¹¹⁵ Daarnaast koos hij, in tegenstelling tot zijn voorgangers, er voor om zijn huis te plaatsen buiten Rome, namelijk in Tivoli. Hiermee bevestigde hij nogmaals dat de stad Rome niet meer centraal stond. In zijn thuis *Villa Hadriana* kwam de kunst en cultuur uit het hele rijk tot leven.¹¹⁶ Deze mix van bouwstijlen en decoratieve elementen zijn door het gehele rijk van Hadrianus in bouwwerken gevonden. De gebieden buiten het Italische schiereiland werden gelijk gesteld aan het oorspronkelijk gebied van het rijk. De infrastructurele werkzaamheden die Hadrianus aanbracht door het hele rijk maakte een (verbeterde) verbinding tussen het moederland en de provincie mogelijk. De eenheid werd hiermee onderstreept. Dit werd onder andere weergegeven door Hadrianus op munten af te beelden en deze voorzien van de tekst *Restitutor*, de hersteller.¹¹⁷

Hadrianus koos voor vrede in het rijk en was daarvoor zelfs bereid om gebieden af te staan om heldere en verdedigbare grenzen te scheppen.¹¹⁸ In de keuze voor deze vredespolitiek wordt hij vaak vergeleken met het *Pax Augusta* van keizer Augustus.¹¹⁹ De soldaten werden vervolgens ingezet voor de enorme hoeveelheid bouwwerkzaamheden, in opdracht van Hadrianus, verspreid over het rijk.¹²⁰ Een goed voorbeeld hiervan is het verdedigingswerk in het huidige Groot-Brittannië, de Muur van Hadrianus. Een dergelijke constructie bekrachtigd ook zijn beleid van interne versterking en helder afgebakende grenzen.

¹¹⁵ Hekster, *Romeinse Keizers. De macht van het imago*, 107

¹¹⁶ Ramage, *Romeinse Kunst. Van Romulus tot Constantijn*, 183

¹¹⁷ Hekster, *Romeinse Keizers. De macht van het imago*, 108

¹¹⁸ Hekster, *Romeinse Keizers. De macht van het imago*, 104

¹¹⁹ Henderson, *The Life and Principate of the Emperor Hadrian A.D. 76-138*, 4

¹²⁰ Hekster, *Romeinse Keizers. De macht van het imago*, 113

In vreedetijd komt het zwaartepunt van de samenleving anders te liggen. Het geld en de soldaten worden niet ingezet voor oorlogsvoering maar krijgen een andere bestemming. Om de soldaten te voorzien van werk werden zij zoals gezegd ingezet voor bouwprojecten. Het beschikbare geld werd besteed aan architectuur, cultuur en kunst. De aandacht van Hadrianus voor de provincies door middel van zijn aanwezigheid, de monumentale bouwwerken en festivals, bracht hem steun vanuit de gebieden. Hadrianus maakte door zijn aanwezigheid het gezag zichtbaar en daardoor tastbaar voor de inwoners van de provincies. Door de goede verstandhouding met de lokale elite werd zijn gezag geaccepteerd en kon hij zichzelf als keizer handhaven.¹²¹

Athene past in het plaatje van dit politieke beleid. De prestigieuze bouwwerken, zoals de bibliotheek en het Olympieion, de introductie van nieuwe festivals en het nieuw leven inblazen van bestaande tradities droegen bij aan de acceptatie van de keizer. Hierbij moet opgemerkt worden dat Hadrianus door zijn liefde voor de Griekse cultuur en zijn genoten scholing altijd een speciale band had en behield met Athene. Hadrianus bleef zijn hele leven actief op het gebied van filosofie, literatuur en architectuur.¹²² De Bibliotheek van Hadrianus in Athene als multifunctioneel centrum voor onder andere educatie en cultuur was een samenvatting van zijn gedachtegoed.

Het Panhellenion, de bond van de Griekse stadstaten, werd een direct overlegorgaan tussen de Romeinse keizer en de oostelijke provincies van het rijk. De bond was een instrument van zijn politieke eenheidsbeleid, evenals de voltooiing van het Olympieion. Dit was een stukje propaganda voor het verbinden van de Griekse geschiedenis met de toekomst van de Grieken onder Romeinse bezetting. Het geven van goddelijke titels aan Hadrianus en de daaraan gekoppelde verering van de keizercultus bevestigden de acceptatie van de macht van de keizer. De door Hadrianus gekozen marketingmiddelen, de afbeeldingen op munten, de standbeelden, de publieke monumenten, de festivals,

¹²¹ Hekster, *Romeinse Keizers. De macht van het imago*, 113

¹²² Hekster, *Romeinse Keizers. De macht van het imago*, 106

etc., was de aanwezigheid van de Romeinse keizer gewaarborgd en was hij zichtbaar in het dagelijkse leven van al zijn onderdanen.

De kracht om als keizer het gezag te handhaven door de verschillende groepen binnen het rijk tevreden te stellen, was Hadrianus gegeven. Hadrianus heeft grotendeels aan de verwachtingspatronen kunnen voldoen.¹²³ Hij was populair onder de stadsbevolking door zijn bouwwerken en reguleringen die de handel bevorderden. Hij was zichtbaar onder zijn militairen door zijn inspecties door het hele rijk en het scheppen van werkgelegenheid. Hij was zichtbaar en geliefd in de provincies door zijn reizen en eenheidspolitiek. Alleen de verhouding met de senatoren van Rome liet te wensen over. Al vanaf het begin, door zijn omstreden adoptie en daarmee aanstelling als keizer van het rijk, waren de relaties op scherp gezet. Zijn afwezigheid door de vele reizen en het plaatsen van zijn residentie buiten de stad versterkte de slechte verstandhouding.¹²⁴ Toch was zijn macht dusdanig groot dat hij deze wist te handhaven.

De reizende keizer Hadrianus toonde zijn veelzijdigheid, maakte duidelijke keuzes om zichzelf te profileren en te promoten. Hij is vooralsnog de geschiedenisboeken ingegaan als een vredelievende en intellectuele keizer. Maar er zijn nog voldoende vragen onbeantwoord om verder onderzoek te doen naar het wel en wee van deze keizer.

¹²³ Hekster, *Romeinse Keizers. De macht van het imago*, 115

¹²⁴ Hekster, *Romeinse Keizers. De macht van het imago*, 114

Literatuurlijst

Primaire bronnen

- Cassius Dio, *Roman History*
- Historia Augusta, *The Life of Hadrian*
- Pausanias, *Description of Greece*

Secundaire bronnen

- Benjamin A.S., 'The altars of Hadrian in Athens and Hadrian's Panhellenic Program', *Hesperia*, Vol. 32, No. 1 (Jan. - Ma., 1963), 57-86
- Boatwright M.T., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, (New York 2000)
- Boatwright M.T., 'Further Thoughts on Hadrianic Athens', *Hesperia*, Vol. 52, No. 2 (Apr. - Jun., 1983), 173-176
- Camp J.M., *The Archaeology of Athens*, (London 2001)
- Hekster O., *Romeinse Keizers. De macht van het imago*, (Amsterdam 2009)
- Henderson B.W., *The Life and Principate of the Emperor Hadrian A.D. 76-138* (Londen 1923)
- Karivieri A., 'The so-called Library of Hadrian and the tetraconch Church in Athens', Castrén P., *Post-Herulian Athens aspects of life and culture in Athens A.D. 267-529*, (Helsinki 1994), 89-113
- Lendering J., 'Inleiding Historia Augusta'
http://www.livius.org/hi-hn/ha/hist_aug.html (16 juni 2015)
- Morwood J., *Hadrian*, (London 2013)
- Ramage A., *Romeinse Kunst. Van Romulus tot Constantijn*, (Keulen 1999)
- Sarla M., *The Temple of Olympian Zeus and the Roman Agora*, (Athens 1971)
- Spawforth A.J., and Walker S., 'The World of the Panhellenion. I. Athens and Eleusis', *The Journal of Roman Studies*, Vol. 75 (1985) 78-104

- Walker S. and Cameron A., *The Greek Renaissance in the Roman Empire*, (London 1989)
- Wycherley R.E., 'The Olympieion at Athens', *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Vol 5, No 3 (Fall 1964) 161-179